اوزبیک‌لرنینگ کیلیب چیقیشی حقیده تورلی فکرلر موجود. بعضی عالملر کؤچمنچی اوزبیک‌لرنینگ کیلیب چیقیشینی آلتین اؤرده خانی اوزبیک‌نینگ (1312 - 1340) نامی بیلن باغله‌یدی‌لر. ن. ا. ارستاو نینگ فکریچه؛ «اوزبیک خان‌گه‌چه اوزبیک نامی تاریخ‌ده اوچره‌مه‌یدی، شونینگ اوچون هم بو نام پادشاه‌نینگ نامی‌دن باشله‌نگن، دییش ممکن.» ا. یو. یعکوبسکی «اوزبیک» عباره‌سی‌نینگ پیدا بؤلیشینی «اوزبیک‌لر» (کؤپ‌لیگی «اوزبیکی یون») اؤزی بیلن باغله‌یدی، اولر اؤز نام‌لرینی شو آلتین اؤرده خانی اوزبیک نامی‌دن آلگن‌لر، دیگن فکرنی بیلدیره‌دی. ی. پ. ایوانوف هم شونده‌ی نقطهٔ نظری تؤغری، دیب بیله‌دی. چیت ایل‌لیک تاریخچی‌لردن م. ا. چپلیچکه و خیلده خوکخیسم هم اوزبیک‌لرنینگ کیلیب چیقیشینی اوزبیک‌خان نامی بیلن باغله‌یدی‌لر. (سلطان جلال الدین منگو بیردی دوریده (1220- 1231) آذربایجان ولایتی پادشاه‌سی آته‌بیک اوزبیک دیب اته‌له‌ردی) اؤز پیتی‌ده بونده‌ی فکرلرگه و. و. گریگوریوف قرشی چیققن ایدی. ا. ا. سیمیانوف هم بو فکرنینگ اساس‌سیز ایکن‌لیگینی کؤرسه‌تیب اؤتگن. اونینگ ایتیشیچه، «اوزبیک» عباره‌سی آق اؤرده‌ده اوّل‌دن بؤلگن و ایران همده اؤرته آسیا تاریخچی‌لری 14-15 نچی عصرلرده آق اؤرده‌ده‌گی تورک- مُغول قبیله‌لری‌نینگ همه‌سینی شونده‌ی اته‌شگن. اوزبیک‌خان ایسه کؤک اؤرده، یعنی آلتین اورده‌نینگ پادشاه‌سی بؤلیب، کیینچه‌لیک اوزبیک‌لر دیب اته‌لگن قبیله‌لر اونگه بؤیسؤنمه‌گن‌لر! بیز ا. ا. سیمیانوف حق بؤلسه کیره‌ک دیب اؤیله‌یمیز.

ح. وامبری، خوارس و. م. پیللیانینگ فکریچه، دشتِ قیپچاق‌نینگ تورک- مُغول قبیله‌لری بو نامنی اؤزلری‌نینگ ایرکین‌لیک‌لری سبب‌لی آلگن‌لر. ح. وامبری‌ده قویده‌گیچه قیزیق معلومات موجود: «اوزبیک» سؤزی‌نینگ توب معناسی «اؤزی اؤزی‌گه بیک، خوجه‌ین، مستقیل» عجبا، بو سؤز قدیمگی مجارلرده (مجارستان یا هنگری‌ده) هم مرتبه، عنوان صفتی‌ده اوچره‌یدی و شو معناده 1150 ییل‌گه منسوب حجت‌لرده قید إیتیلگن.

«اوزبیک» سؤزی 13-14 نچی عصرلرده، جووینی و رشیدالدین‌لرنینگ اثرلریدن هم معلوم إیدی. بو سؤز إیلخان آباکه (1265-1282) زمانیده ایران‌ده یشه‌گن پیری بهانینگ (تاج الدین ابن بهاوالدین) داستانی‌ده هم

اوچره‌یدی. اوشبو اثرنینگ پیری بها نینگ اؤغلی زین الدین قزوینی تامانیدن یازیلگن، دوامی‌ده «اوزبیکی یون»، «مملکتی اوزبیک» و «اولوسی اوزبیک» سؤزلرنی اوچره‌ته‌میز. بو ییرده سؤز آق اؤرده کؤچمنچی‌لری ایمَس، آلتین اؤرده خانی اوزبیک‌خان و اونینگ دولتی حقیده دیر.

شوندن کیین، تا 14 نچی عصرنینگ 60 ییللریگچه «اوزبیک» اؤزی منبعلرده اوچره‌مه‌یدی. 14 نچی عصرده یشه‌ب ایجاد ایتگن عرب مؤلف‌لری، نصرالدین ابن فورت (1361-1404)، الاسدی (1377-1447)، العین الدعینی‌لر (1361-1452) اوزبیک‌خان و اوندن کیین آلتین اؤرده‌ده حکمران‌لیک قیلگن باشقه خانلرنی «شمال دشت‌لری‌نینگ پادشه‌لری»، «دشت سلطان‌لری»، «دشت مملکت‌لری‌نینگ پادشاه‌لری» و «قیپچاق‌لرنینگ پادشاه‌لری» دیب اته‌گن‌لر. بو ییرده شونی هم ایتیب اؤتیش کیره‌ک که، باشقه بیر عرب تاریخچی‌سی الکاشانی (1418 ییل‌ده وفات ایتگن) تؤخته‌میش‌نی «اوزبیک‌لر پادشاهی» دیدی. نظام الدین شامی (14-15 نچی عصر) اؤز رساله‌سیده تؤخته‌میش اؤغلان‌نینگ دشتِ قیپچاق‌دن سمرقندگه کیلگن تصویرله‌نگن اؤرین‌ده بؤنده‌ی یازه‌دی: «او (تیمور) تؤخته‌میش‌گه اؤترار و ساوران ولایت‌لرینی عنایت قیلدی و اونی اؤشه ییرلرگه یوباردی. بیر قنچه وقت اؤتگندن کیین اوزبیکی پادشاه اؤروس‌خان نینگ اؤغلی قوتلوغ بوغا قؤشین بیلن کیلیب، تؤخته‌میش اؤغلان بیلن جنگ قیلدی.»

معلوم کی، آق اؤرده‌نینگ خانی بؤلیب تؤخته‌میش 14 نچی عصرنینگ 30 نچی ییللری آخریده تیمورنینگ فعال یاردمی بیلن ماوارالنهرنینگ شمالی تامان‌لرینی تصرف قیلیب تورردی. 1390 نچی ییلی تیمور اونگه قرشی قؤشین سوردی. تیمور قؤشینی سریغ اؤزن دیگن ییرگه ایتیب کیلگن‌لریده نویان‌لر و امیرلر ییغیلیشیب، اگر بیز اول انقا تؤره اوستی‌گه یوریش قیلیب، او گزنده‌نی یه‌نچیب تشله‌سک، سؤنگره اوزبیکه‌لر دیاری‌گه (دیاری اوزبیک) اؤتسک معقولراق بؤله‌ردی، دیب (تیمورگه) عرض قیلدی‌لر. تیمور اوشبو ریجه‌گه راضی بؤلیب، بؤری‌باشی آرقه‌لی انقا تؤره‌گه قرشی یوریش قیلدی. عبدالرزاق سمرقندی تیمورنینگ انقا تؤره‌گه قرشی یوریشینی به تفصیل بیان قیله‌دی. جمله‌دن، اثرده بونده‌ی دییله‌دی: «هجری 792 ییل‌نینگ (میلادی 1390) اؤزیده تیمور مغؤلستان‌گه قره‌ب یوردی (او وقت‌ده مغؤلستان‌گه کاشغر و اندیجان قره‌ر ایدی) و یول‌ده اوچره‌گن اسیرلر اونگه انقا تؤره‌نینگ مغؤلستان‌دن قاچیب کیتیب، اوزبیک صحرالریده (در صحرای اوزبیک) یشیرینگن‌لیگینی ایتدیلر. تیمور عسکرلری قاچاق‌لرنی اوچ کونگه‌چه اوزبیک دشتی‌ده بیهوده ایزلب یوردی‌لر و نهایت، تؤرتینچی کونی قاراول‌لر یاغی‌نینگ شو ییرگه یقین جای‌ده ایکن‌لیگی خبرینی ایتکیزیشدی. اؤتکزیلگن قیسقه مصلحت کینگاش‌دن سؤنگ تیمور قؤشین‌لرینی اوچ

قِسم‌گه بۇلیب، انقا تۇره و اونینگ قۇشنینی ایزلب تاپیش‌گه کیریشدی. جمال الدین حمید و شاهزاده عمر شیخ‌نینگ عسکرلری یاونی اۇره‌ب آلیش‌گه کیریشدی. تیمور بۇلسه اۇرته‌ده قالیب، قاره خوجرنی کیسیب اوتدی‌لرده، مُغوللرنینگ اساسی چیکینیشی یوللرینی تۇسیب قۇیدی‌لر. قیاس موضیع‌ده انقا تۇره‌نی قۇویب ایتیب، مغلوبیت‌گه اوچره‌تدی. (تۇره چیکیندی) عمر شیخ‌نینگ اۇغلان‌لری انقا تۇره‌نی قوویب، آلای کول‌گه‌چه باردی‌لر.»

منبع‌لر انقا تۇره‌نینگ تۇختمیش بیلن علاقه‌سی تۇغریسیده بیران‌– بیر خبر بیرمه‌یدی‌لر. اما، مُغوللر قدرتلی تیمورگه قرشی کوره‌شیش نهایتی‌ده تۇختمیش بیلن اتفاق بۇلیش‌گه اینتیلگن‌لر و 1388 ییلی حقیقت‌دن هم مُغول حاکمی قمرالدین (1362-1363 - 1388-1389ییل) تۇختمیش بیلن اتفاق توزیش‌گه ایریشیب، عمر شیخ‌نی جولکنده‌گی جنگ‌ده اینگیش‌گه موفق بۇلگن.

یوقاریده کیلتیریلگن دلیل‌لر، بیرینچی‌دن، دشتِ قیپچاق‌نینگ چۇل قِسمی اوزبیک دشتی، دیب اته‌لگنی‌دن، ایککینچی‌دن ایسه، بو پیت‌گه کیلیب، کۇچمنچی اوزبیک‌لر سیردریانینگ شمالی تمانیده‌گی ییرلرنینگ انچه‌گینه قِسمیده (حاضرگی قازاقستان‌نینگ جنوبی‌ده) حکمران ایکن‌لیک‌لریدن دلالت بیره‌دیلر. تۇختمیش قۇشین‌لری‌نینگ اکثریتی کۇچمنچی اوزبیک‌لر ایدی‌لر.

خاند امیر هم 1388-1389 ییللر واقعه‌لری حقیده سۇز یوریتگنی‌ده تۇختمیش قۇشین‌لرینی اوزبیک قۇشین‌لری (سپاه اوزبیک) دیب ایته‌دی. 1319 ییلی قوندوزچه‌ده‌گی جنگ‌ده قتنه‌شگن قۇشنی‌لرنی هم خاند امیر اوزبیک قۇشین‌لری دیدی. معین الدین ناتنزانی، ایدیگی و قوتلوغ تیمورلر باشچی‌لیگی‌ده 1399 ییلی تۇختمیش‌گه قرشی چیققن عسکرلرنی هم اوزبیک‌لر دیدی. ایدیگی، اونینگ اوکه‌سی عیسی بیک و آلتین اۇرده‌نینگ کۇزگه کۇرینگن باشقه امیرلری شادی بیک، فولادخان، اولوغ محمد (یاکی محمد خان) یوقاریده‌گی تاریخ‌نویس‌لر تامانیدن دشتِ قیپچاق و اوزبیک ولایت‌لری‌نینگ (پادشاه دشتِ قیپچاق و ولایت اوزبیک) حاکملری دیب، اته‌گن‌لر. بو مسئله بۇییچه میرزا اولوغ بیک‌نینگ (1409-1449) «تاریخی اربیعه الاولوس» (تورت اولوس تاریخی) رساله‌سی دقت‌گه سزاواردیر. بو اثرده‌گی معلومات‌لرنی قیسقه‌چه بیان ایتسک، قویده‌گیچه: اوزبیک‌خان اوزبیک اولوسی‌گه (در اولوسی اوزبیک) پادشاه بۇلیب. سۇنگره، 720 هجری ییل‌ده (1320 میلادی) سعید آته‌نینگ سعی حرکتی بیلن دشتِ قیپچاق اهالی‌سی اسلام دینی‌نی قبول قیلدی‌لر . اسلام‌نی قبول قیلگن‌لرینی اوزبیک‌لر، قبول قیلمه‌گن‌لرینی ایسه (قلماق‌لر) دیب اته‌ی باشله‌دی‌لر.

کیلتیریلگن معلومات‌لر اساسی‌ده خلاصه قیلیب ایتیش ممکن که، «اوزبیک» عباره‌سی، دشتِ قیپچاق‌ده‌گی تورک- مُغول اهالی‌سی‌نینگ عموم‌لشگن نامی صفتی‌ده 15 نچی عصرده‌گینه پیدا بؤلدی.

اما، اوزبیک‌لر دشتِ قیپچاق‌ده فقط 14 نچی عصر آخرلری 15 نچی عصر باش‌لریده‌گینه پیدا بؤلگن‌لر، دیب اؤیله‌ش خطا بؤلور ایدی. حاضرگی اوزبیک‌لر، قازاق‌لر، قاره قالپاق‌لر و باشقه خلق‌لرنینگ اجدادلری شو خلق‌لر حاضر یشه‌یاتگن ییرلرده قدیم زمان‌لرده هم یشه‌گن‌لر. لیکن اوزبیک‌لر، قازاق‌لر، قاره قالپاق‌لر دیب اته‌مه‌گن‌لر. تاریخی، ادبی منبع‌لرده دشتِ قیپچاق‌نینگ شرقی قِسمی‌ده قدیم زمانلردن بیری تورلی تورک قبیله‌لری یشه‌گن‌لری حقیده انچه‌گینه معلومات‌لر موجود. بو ییرلرنی 13 نچی عصرده مُغول‌لر ضبط ایتگن بؤلسه، دشتِ قیپچاق‌نینگ تورک قبیله‌لری آره‌سیده تیز آره‌ده سینگیب کیتگن‌لر و حتی اؤز ملت‌لرینی یؤقاتگن‌لر. چنگیزخان قؤشین‌لری‌نینگ اساسی قِسمی‌نی تورکی قبیله‌لر تشکیل ایتگن‌لیگی‌نی هم اونوتمه‌سلیک ضرور.

مسعود ابن عثمان کؤهستانی شهادت بیریشیچه، آق اؤرده، یعنی کؤچمنچی اوزبیک‌لر ترکیبی‌گه قویده‌گی قبیله‌لر کیرگن: بورگوت، قیات، قؤشچی، قؤنغیرات، اوشون (اوسون)، اؤته‌چی، نیه‌مان، جاگ، چیمبای، قارلوق، کینه‌گس، دؤرمان، قورلاوت، توب، منغیت، نوکوز، تنغو، اؤیغور، ختای، تایمس، ایچکی، تومن، مینگ و باشقه‌لر. بنایی‌نینگ «شیبانی‌نامه» اثرلریده، 15 نچی عصرنینگ 80 نچی ییللریده شیبانی‌خانی قؤلله‌ب توروچی قبیله‌لر آره‌سیده ینه شادباغلی و شونقارلی قبیله‌لری هم ایسله‌ب اؤتیله‌دی. محمد ابن ولی‌نینگ سؤزلریگه قره‌گن‌ده، ابوالخیرخان‌نینگ قؤشین‌لریده اؤیغور، مجار و کیللرنینگ جنگاور گروه‌لری بؤلگن.

بو قبیله‌لرنینگ کیلیب چیقیش‌لری تورلیچه. مثلاً؛ قؤنغیرات، نوکوز و قیات‌لر- مُغول‌گه، تنگولر بؤلسه تبت‌گه تعلق‌لی.

ختای‌لر خصوصی‌گه کیلسک، اولرنینگ اجدادلری 10-11 نچی عصرلرده شمالی- شرقی ختای‌ده یشه‌ب حکمرانلیک قیلگن کیدان‌لر دیر.

روزبه‌خان اصفهانی 16 نچی عصر باشلریده اوزبیک‌لر اوچ طایفه (خلق)، یعنی قبیله‌لر بیرله‌شمه‌سی‌گه تعلقلی دیدی، بولر شیبانی اولوسی‌گه قره‌شلی برچه قبیله‌لر، قازاق‌لر و نهایت، منغیت‌لر. معلوم که، دشتِ قیپچاق‌ده‌گی کؤچمنچی اوزبیک‌لر اتفاقی‌نی تشکیل ایتگن کؤپ قبیله دیر، زمان اؤتیشی بیلن پرچه‌له‌نیب کیتیب، اونینگ قِسم‌لری قازاق‌لر، قاره قالپاق‌لر، باشقرت‌لر و باشقه‌لرنینگ ترکیبی‌گه کیرگن‌لر، اما اؤزلری‌نینگ قبیله نام‌لرینی سقله‌ب قالگن‌لر.

اون بیشینچی عصرنینگ باشلریده یوقاریده ایتیب اؤتیلگن قبیله‌لرنینگ بیر قِسمی (اوزبیک‌لر «اوزبیکان») شیبانی‌خان اطرافی‌ده بیرله‌شیب، اؤرته آسیا حاضرگی اوزبیکستان و افغانستان حدودی‌ده تورغون بؤلیب قالگن‌دی‌لر. شو پیت‌دن باشلهب «اوزبیک» عباره‌سی ایتنیک معنا کسب ایتدی و بو حدودده‌گی تورکی اهالی «اوزبیک» نامینی قبول قیلدی. شو ییرده تأکیدلب اؤتیشیمیز کیره‌ک‌که، کؤچمنچی‌لر، اول قه‌یسی قبیله‌گه منسوب بؤلسه‌لر اؤشه نامنی سقله‌ب قالدی‌لر و تا ییگرمه‌نچی عصرگه‌چه اجدادی- قبیلوی بؤلیش‌لرنی سقله‌ب کیلدی‌لر. اما، اوزبیک خلقی‌نینگ کیلیب چیقیشی 16 نچی عصرگه تؤغری کیله‌دی دیگن گپ تؤغری ایمَس. بو ییرده سؤز، فقط «اوزبیک» عباره‌سی‌نینگ ایتنانیم صفتی‌ده پیدا بؤلگن وقتی حقیده بارماقده. معلوم‌که، قدیم‌دن اؤرته آسیاده تورکی تیل‌ده سؤزله‌شوچی خلق‌لر یشه‌گن‌لر، دشتِ قیپچاق‌نینگ کؤچمنچی اوزبیک‌لری ماوراالنهرنینگ اؤتراق تورکی اهالی‌سی آره‌سیده سینگیب کیتیب، «آخرگی قؤشیلگن‌لر» صفتی‌ده اؤز نام‌لرینی اولرگه بیرگن‌لر...

تیارلاوچی: داکتر عزیز الله فاریابی

Presented by:

BAYANI SOCIAL & CULTURAL FOUNDATION
www.bayanifoundatuon.com